

שיחה יא

אדון כל

כללו של דבר, האדם צריך לדעת כי ההנהגה הריבונית לא תחסר כל, וצריך שישכיל כי אין צריך ליחש שינוי רצון לאדון כל המעשים, שהכל צפוי לפניו מראש מקדם.

ההנהגה הריבונית

אני רוצה לראות עוד פעם את הביטוי: 'הנהגה ריבונית' – הוא קשור לביטוי 'ריבונו של עולם'.

נראה שני מקורות בעולת ראיה, שמסבירים את ההנהגה הזו: הרב מדבר על הפסוק: "מה רבו מעשיך ה' כולם בחכמה עשית"¹: הרבה מדרגות בסדרי הברואים, ואינם דומים זה לזה בהגלות בהם אור פניו ית'. בהסתכלנו בהם נראה את התלבשות אורו העליון בתוך הכלים של סדרי הברואים ומדרגותיהם, ואת זכותו אותם בשלמות עשית הטוב והחסד, וכאלו כל מדרגה היא סבה פועלת לזו שלמטה ממנה. הרב מתאר שהאור האלוקי פועל בכלים של 'סדרי הברואים ומדרגותיהם', יש סדרים והם יוצרים דירוג. לפי הסתכלותנו זאת כל מה שהמדרגות מתרחקות כן ירבו הכלים המשמשים ופועלים בהם, ועם רוב הרוחק יקטן הערך. ומצד היחס של סדרי המדרגות, שכל אחת סבה לחברתה, הרי כל הבריאה כולה כשלשלת ארוכה, שהתחתון שבה, הרחוק כן וכך מדרגות מתחילת עליוניות ההויה, אי אפשר לו להתהוות כ"א ע"י התהוות כ"כ מדרגות קודמות, ובכולם מעשה אחד גדול שקשור ותלוי זה בזה, לכן יאמר מה גדלו מעשיך ד', ומאד עמקו מחשבותיך, שהמחשבה העליונה יורדת לעומק באין שיעור בשפל התחתית...

יש עוד מקור בעקידת יצחק; הרב מסביר בו את הביטוי 'ריבונו של עולם': כשאנו באים להזכיר את כח הקדושה של המחשבה הקדושה של אברהם אבינו, שהיא בססה את יסוד כח מסירות הנפש² הישראלית... לא עולמים מתיצבים לפנינו, אלא עולם, עולם אחד, שאדון עולם, רבון כל, הוא ריבונו. וכאשר קדושת המחשבה הישראלית וכוחה הכמוס הלא היא קשורה ביסוד הכח של הוד המחשבה האלהית העליונה, "ישראל עלה

¹ עולת ראיה א, עמ' רלט.

² העניין של האדם הוא מסירות נפש, דומה לרב יהודה (עי"א, ברכות, ג, לה).

במחשבה" (כ"ר), "ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ", "מה גדלו מעשיך ד', מאד עמקו מחשבותיך", איננו אומר מצד המחשבה העמוקה "מה רבו מעשיך", כמו שהוא אומר כשהוא מעריך את הדברים מצד החכמה המעשית של ריבון כל העולמים קה רבו מעשיך ד' כולם בחכמה עשית", אבל מצד עומק המחשבה אין כאן רבוי, מפני שאין שם פרוד והפרש, רק אחדות נפלאה, שהננו מתמלאים פלאי קודש על עמקה וגדולת מפעלה. וע"כ הננו אומרים כאן לא ריבון העולמים כ"א ריבוננו של עולם.

הרב מסביר כאן שיש שתי הנהגות, יש הנהגה של 'רבו מעשיך'; היא כמו שראינו מקודם, שיש הרבה שלשלאות ומדרגות והכל מסודר מהמחשבה האלוקית. בהנהגה הזו אנו מכנים את הקב"ה: 'ריבון העולמים'. וישנה הנהגה שאין בה ריבוי, הכל נמצא בנקודה אחת פנימית. בהנהגה הזו אנו מכנים את הקב"ה: 'ריבוננו של עולם'.

בכל מקרה, בין כך ובין כך, הכוונה שיש כאן אחד שמנהיג את הכל. זו כוונת הרב בביטוי 'הנהגה ריבונית', זו ההנהגה של שלמות, איך שה'חכמה האלוהית' מנהיגה את הכל; קשור למפעל של החכמה בו – בניגוד לרגש – הכל שלם.

אדון כל

עכשיו נחזור שוב לפסקה של התפילה.

כללו של דבר, האדם צריך לדעת כי ההנהגה הריבונית לא תחסר כל, וצריך שישכיל כי אין צריך ליחש שינוי רצון לאדון כל המעשים, שהכל צפוי לפניו מראש מקדם. גם את הביטוי 'אדון' אפשר להסביר בשתי צורות, אפשר לתת לו משמעות גבוהה ואפשר לו לתת משמעות נמוכה. בדרך כלל הוא בא במשמעות הנמוכה.

ה'אדון' מקביל ל'עבד'; העבד עניינו נפעלות, הוא חסר עצמיות, כך גם ההנהגה של ה'אדון' – היא לא באה לתת חופש³ (הוא 'אדון' על עבדים). השאלה אם העבד הוא נמוך או גבוה, קשורה למחלוקת אם הרגש הוא פרצוף או זנב⁴. העבד דומה לאישה⁵; אם האישה היא זנב, (שהרגש בא להשלים את השכל – הוא תכונה משנית), גם ההסברה של העבד תהיה נמוכה, ואם היא

³ זה לא תיאור שפל, מדובר פה על רגש, הרגש – "לית ליה מגרמיה כלום". הוא בא לבטא את המקור, ולא וליצור.

⁴ עין איה, ברכות, פרק תשיעי, קצב והלאה.

⁵ מופיע פעמים רבות בתלמוד. לדוגמה: "כל מצוות עשה שאישה חייבת בה, עבד חייב בה..." קידושין ד.

פרצוף (שהרגש נפגש עם המקוריות), גם ההסברה של העבד תהיה גבוהה. למשל, גם שירה באה מרגש. כשהרגש מבטא שירה, זו תכונת נפעלות במדרגה גבוהה.

מסופר בגמרא על התפילה של רבן יוחנן בן זכאי ורבי חנינא.⁶ מעשה ברכי חנינא בן דוסא שהלך ללמוד תורה אצל ר' יוחנן בן זכאי, וחלה בנו של ריב"ז. אמר לו, חנינא בני, בקש עליו רחמים ויחיה. הניח ראשו בין ברכיו ובקש עליו רחמים ויחיה. אמר רבי יוחנן בן זכאי, אלמלי הטיח בן זכאי את ראשו בין ברכיו כל היום כולו, לא היו משגיחים עליו. אמרה לו אשתו, וכי חנינא גדול ממך? אמר לה לאו, אלא הוא דומה כעבד לפני המלך ואני דומה כשר לפני המלך. אישתו של רבי יוחנן שואלת אותו: מה, רבי חנינא גדול ממך? והוא עונה לה, לא. אני כמו שר לפני המלך והוא כמו עבד. בהנהגה האלוקית יש כמה בחינות, ובהתאם להן היחס שלנו לקב"ה; אב ובן, מלך ושר, 'אדון ועבד'. כאן (אצל ר' חנינא) העבד הוא במובן נמוך; השר שותף עם המלך לשיקולים שלו, והעבד רק ממלא הוראות, אין לו עולם משלו.⁷ אבל יש בחינה אחרת של יחסי 'אדון-עבד'; עבד נכנס לפני ולפנים, לחדרי חדרים של המלך, למקומות הכי אינטימיים של המלך, לכן יש צד שהוא יותר פנימי משר. גם בעבודת ה' יש בחינה כזו, מאוד פנימית, היא באה לתאר המשכיות מוחלטת. לשר יש עצמיות, העצמיות מפריעה בחיבור ובקרבה לקב"ה.

הבחינה הגבוהה של ה'אדנות' מתוארת ב'אדון עולם'.⁸ שם ה'אדון' הוא דבר מחויב, ולכתחילה. הוא מתאר את הרצון הכי פנימי ומקורי. זו מדרגה אותנטית שלא באה בשביל לשלוט, אלא מופיעה את המקוריות והמתקנות של העולם.

בסוגיה אצלנו הרב משתמש פעמיים בביטוי 'אדון':
"ה' יתברך שהוא אדון כל המעשים לא יצר את האדם בשביל שכלו לברו".
"צריך שישיכיל כי אין צריך ליחש שינוי רצון לאדון כל המעשים, שהכל צפוי לפניו מראש מקדם".

⁶ ברכות, דף לד.

⁷ גם כאן רואים שהתפילה של הרגש פועלת, הרי הוא החייה את הבן של ריב"ז, אבל זה תוצאה של השכל, זה מגיע כחלק מהסרים של הנהגה. ואילו בתפילה של המלך חזקה התפילה משנה את הסדרים כי היא מקורית יותר מהסדר, "מי שזכה למטרת החיים עצמן הוא למעלה מכל סידור טבעי" (עי"א, ברכות, א, קמב). [אב"ש]

⁸ עולת ראייה א, עמ' מו.

בהקשר הראשון הביטוי 'אדון' מתייחס לתפילה (במפורש לא לשכל), ובהקשר השני הוא מתייחס ל'הנהגה הריבונית' שהכל שלם אצלה.

לדעתי התפילה שהרב מתאר אצלנו גבוהה יותר מהתפילה של ר' חנינא. התפילה אצלנו יותר דומה לתפילה של המלך חזקיהו⁹, חוני¹⁰ ורב יהודה¹¹. התפילות האלו תמיד מלוות באיזו מהפיכה – בשינוי של הסדרים. הרב מסביר שם¹², שאין לרגש 'נמנעות חיוביות', הוא יכול לעלות עד 'הבלתי בעל תכלית'. 'הבלתי בעל תכלית' זו אחת ההופעות הראשונות של הקב"ה.

כשהרב כותב, "ה' יתברך שהוא אדון כל המעשים לא יצר את האדם בשביל שכלו לבדו", הכוונה ל'אדון' במובן הגבוה, לא אחד שהוא שליט. ל'עבד והאדון' במובן של שליט ודאי לא יהיה שינוי¹³. אבל התפילות האלו של המלך חזקיהו, רב יהודה וחוני, הן בהארות גבוהות יותר; הן מחוללת מציאות¹⁴. התפילות האלו קשורות לביטוי 'שפיכת הנפש' שמופיע אצלנו – על התפילה הזו נאמר: "לוואי ויתפלל כל היום", צריך תמיד את המימד הזה; לא רק כי לא יכול להיות שלאדם אין רגש, אלא גם בגלל שהרגש יכול להגיע למקומות מאוד גבוהים.

הנושא הוא לחיות את העולם בהארה שרק הרגש יכול להגיע אליה. גם בפסקה שראינו בקבצים¹⁵ יש תפילה נמוכה, של מי ש'קוטל את הנחש'. ויש את התפילות של מי ש'אומר לחכמה אחותי את' ומי ש'קורא לאימו שתנחמנו', אלו מדרגות מאוד גבוהות של תפילה.

"ה' יתברך שהוא אדון כל המעשים לא יצר את האדם בשביל שכלו לבדו", אלא בשביל הרגש. יש בזה רצון להתקרב לקב"ה, שפיכת הנפש, געגועים.

כללו של דבר, האדם צריך לדעת כי ההנהגה הריבונית לא תחסר כל, וצריך שישכיל כי אין צריך ליחש שינוי רצון לאדון כל המעשים, שהכל צפוי לפניו מראש מקדם - ע"י פעולת התפילה.

כאן נראה שמדובר על האדון של החוק; שיצר עולם שלם, והוא הריבון, אז מה אתה בא לשנות? הרי יש פה יצירה שלמה. מדובר על השכל – 'ההנהגה

⁹ עין איה, ברכות, פרק ראשון, קמב.

¹⁰ שם, פרק ג, ל.

¹¹ שם, פרק ג, לה.

¹² בסוגיה של רב יהודה.

¹³ מול האדון השליט; באמת המדרגה של ה'שר' יותר גבוהה, השר לפחות יכול לדבר ולנסות להשפיע.

¹⁴ כאן אין צורך לשכנע וגם לא לשנות את הרצון, זו פשוט הופעה מקורית יותר.

¹⁵ קובץ ו' רצ.

הריבונית, מצידה 'לא יחסר כל'. השכל ממלא את ההוראות. הסיבה שהקב"ה נקרא כאן 'אדון' ולא 'מלך', היא בגלל שמדובר על תפילה. כשאתה בא להתפלל, מה פתאום אתה רוצה לשנות? במדרגה של ר' חנינא את דוסא, מה שייך לשנות את הרצון של הקב"ה? נכון שהתפילה פעלה, אבל זה לא בגלל שהוא שינה את הרצון של הקב"ה.

לסיכום, אפשר לומר שישנן שתי רמות של 'אדנות', והן נותנות שתי רמות של חוק. בדרך כלל 'אדון' מתאר חוק תקיף; מתאים לביטוי 'ריבונית' – הוא בעל הבית, הכל פועל על פיו. התקיפות הזו קיימת דווקא ברגש, כי השכל מבין אז הוא גם יכול לקבל החלטות ולהשפיע על החוקים, הוא לא צריך חוק תקיף. לפי ההסברה הזו אפשר להבין את התפילה כמו 'זנב' – היא באה להשלים את השכל; הוא אמנם חי את הגודל, אבל לא יותר מזה. לעומתו יש את ה'עבד ואדון' במובן גבוה יותר, הם לא באים לתאר חוק וסדר. הם באים לתאר משהו מאוד קרוב, אפילו יותר קרוב מבן – הם ממש דבר אחד ולא שני דברים; גם באישה יש בחינה כזו.

מצד ההנהגה הריבונית לא שייך שינוי, אז אם כך, למה להתפלל? כ"א צריך להשכיל שכל השלמת האדם עבודתו ודיעותיו הישירות המה לפי ערכו ותכונתו, וכל המהלך באורח חיים ומשתמש בתפילה ובכל הדיעות האמוניות לפי צד ההשלמה שבהם למעמדו של אדם במדותיו וכשרונו המרום, הוא מצליח ועושה אותם על זה הצד שכוננם יוצרם.

'עבודת ה' באה בשביל האדם, היא לא קשורה להנהגה האלוקית.

מזכירין עונותיו של אדם

אבל המשתמש בהם לא כפי הערך שראוי להכירם בתור ענינים שצריכים הם לפעול עליו הפעולה המוסרית, כ"א בתור חוקים יבשים איתנים כחוקי הכבוד של הטבע וכיו"ב, הוא מוציא אותם מתכונתם. ותחת אשר לא ישמשו אצלו תפקידם להיטיב עניני המוסר, כ"א עוד יביאווהו להמון דיעות בלתי נכונות הגוררות אחריהן ג"כ מעשים רעים, ומחזירים אותו אל מצב מוסרי פראי כאילו לא למד צדק, והן מזכירין עונותיו של אדם.

צריך לשים לב ש'עיון תפילה' גורם לשני דברים: דבר ראשון ל'כאב לב', דבר שני הוא 'מזכיר עוונותיו של אדם'. ככה הגמרא אומרת: "כל המאריך בתפילתו ומעיין, סופו בא לידי כאב לב... ואמר רבי יצחק, שלושה דברים מזכירין עוונותיו של אדם. ואלו הן: קיר נטוי ועיון תפילה ומוסר דין על חברו לשמים."¹⁶

ה'עיון תפילה' לא יפתור לאדם את הבעיות, הוא לא יצור יחס וגשר למציאות, הוא נשאר 'דקדקנות יתרה'. לכן זה יוצר 'כאב לב'. 'כאב לב' הוא מין תסכול תרבותי. ה'לב' הוא המקום שבו התודעות של האדם נמצאות¹⁷. מדובר כאן שאדם רוצה לדבר על סוגיות רוחניות-פילוסופיות, ודרך זה להפגש עם המציאות, אבל בעצם הוא לא עושה כלום. לכן הרב קורא לזה 'מחלת לב'. אבל רבי יצחק אומר יותר מזה – זה 'מזכיר עוונותיו של אדם'. 'עוונותיו של אדם', אלו קלקולים מוסריים-ערכיים. אם אין יחס אל הסביבה, ממילא גם אין יחס אל האחר ואז נולדים יחסי אנוש מקולקלים.

יוצא שלדתות יש שני חסרונות: חיסרון פילוסופי – התודעה לא יכולה להכיר את מושא החקירה שלה (האחר, אלוהים). וחיסרון מוסרי – מכיוון שהאדם נשאר בתוך עצמו, גם אין לו אמת מידה מוסרית. אלו אנשים צרים שרוצים לדבר על דברים גדולים; אבל זה לא הופך אותם לאנשים גדולים, אלא פשוט נותן לגיטימציה לצרות שלהם – חותמת של מושגים כוללים, אמיתיים ורחבים – כשבעצם שום דבר אמיתי לא השתנה. לכן ברגע שהדתות התגברו בעולם הן הביאו הרבה שנאה; אף דת לא הביאה לעולם אהבת הזולת, רק רצון להשתלט ולהרוס את האחר. כל הבעיות המוסריות, תפיסות העולם של החברה האנושית, נובעות מהבעיה הזו. האנושות לא מצליחה ליצור קשר אל האחר, אל הדמויות השונות וממילא נוצר סילוף.

כל זה בא בגלל ה'דייקנות היתרה', אם האדם היה מתפלל כמו שצריך (באופן טבעי), התפילה היתה פותחת פתח להכיר את השני. בטבע יש קשר חי עם הקב"ה, וממילא יש גם אידיאלים, מוסר וערכים¹⁸. לעומת זאת, אם המפגש עם האחר מופיע בצורה דתית או פילוסופית, אז בעצם האדם נשאר במקומות הנמוכים שבהם הוא חי, והוא מנסה לתקשר עם מקומות רחוקים. הפגם הזה

¹⁶ הגמרא משתמשת בשני ביטויים, 'המאריך בתפילתו' ו'המעין בתפילתו', המשמעות שלהם אחת; האדם מתפלל עם השכל.

¹⁷ יש שכל גבוה יותר, השכל של הנשמה, אבל זה לא התודעות שלנו, אנחנו לא שולטים בו, אלו אורות אחרים לגמרי.

¹⁸ כמו שראינו בשיחה עשירית.

יכול להיות הרבה יותר חריף, כמו שקרה לתרבות הגרמנית, היא הגיעה למקומות של אכזריות גדולה, נוצר פגם תרבותי ואנושי קשה.

זו סוגיה מאוד חשובה ומהותית, יש הרבה מה להוסיף פה. צריך להעריך את ההוד התודעתי והמוסרי שנמצא בסוגיות האלו, קשה מאוד להסביר אתו.

מדת הביטחון

והנה הבטחון, המדה היקרה הזאת, הונחה באדם ונוסדה בחפץ עליון בכלל המציאות, שתועיל הרבה לאדם בהיותה מוכרחת להעמדת מצבו הרוחני והחומרי, לבל יהי נבהל להון ושטוף בתאוותיו. כי ידע, כי לא אשר יראה האדם שהוא טוב, הוא הטוב המוחלט, כי עניני האדם מונהגים הם ע"פ עצת ד' הקיימת לעד. גם שלא תפול עליו רוחו בעת צרה ומצוקה, כי ישים אל לבו כי אין מעצור לד' מהושיע. אבל מעולם לא נוסדה מדת הבטחון כדי שעל ידה יקנה האדם לעצמו מדת העצלות, שלא לעשות ולהשתדל בכל אשר תשיג ידו, בין בעסקי הכלל בין בעסקי הפרט, ומכש"כ שלא נוצרה כדי שיכנס האדם ע"י בסכנות הגוף והנפש. ע"כ המכיר את המדה כפי ענינה, שהיא נוצרה לפי מדתו של השלמת האדם, לא יקח אותה לקו במקום שאינו ראוי, כאילו היתה מדה חוקית מחוקי הטבע המתחילה.

מידת הביטחון היא שהאדם בטוח שיהיה טוב. זו חלק מהתחושה של האדם שלא בא לשנות את המציאות – הכל בא על פי עצת ה', אין מה לפחד. אבל הרב אומר פה דבר נוסף: לא להתייאש.

כשיש לאדם בעיה, דבר ראשון הוא צריך לא לאבד את העשתונות- לא צריך לאבד את הביטחון, הכל בסדר. דבר שני צריך לפעול ולעשות, לא לוותר ולא להתייאש.

יש לאדם יכולת לפעול, זה לא סותר את הנושא הקודם של התפילה. בתפילה, אם אתה רוצה לפלפל אם אתה משנה את הרצון של הקב"ה או לא משנה את הרצון, עדיף שלא תתפלל; אבל אם אתה רוצה לשפוך את הנפש, זה בסדר. עכשיו הרב מבאר נקודה חדשה, בעולם המפעלי שלי – כשהמצב לא טוב – דבר ראשון אני מבין שהכל מונהג בהנהגה אלוקית מסודרת ושלמה, הכל חלק מהנהגה האלוקית ואין צורך לשנות, מה שמגיע, מגיע, מה שלא מגיע, לא מגיע; אבל לא צריך להתייאש, צריך לפעול ולעשות. זה כלל גדול שהביטחון בקב"ה הוא לא להיות נפעל, אלא להיות פועל. האדם שותף לבניית המציאות,

יש לו כח לפעול, לעשות וליצור. יש לאדם חופש, הוא יכול לשנות דברים¹⁹. אין שום סיבה שמי שיש לו השתפכות הנפש וקירבת אלוקים, יהיה 'נעבעך' ולא יעשה כלום. להפך, הרגש נפעל מהגודל האלוקי, הוא לא צריך שינוי, אך הוא גם נותן לאדם את הביטחון ואת החופש; דווקא אדם שיש לו 'השתפכות הנפש' יכול לפעול. דווקא בעולם שיש בו רצון ושאיפות, אפשר גם לתקן; אבל אם האדם הוא חלק באיזה עולם דומם – קבוע ומושלם – אז מה אתה עושה? מי נתן לך רשות לשנות?

מדת הביטחון היא דבר נפלא, מצד אחד אדם יודע שהכל נמצא בטוב האלוקי, הכל בסדר, אין קטסטרופה וייאוש. ומצד שני הוא לא מאבד את החיים, הוא שותף לקב"ה, הקב"ה נתן לו חופש, אפשרות לפעול ולעשות ולהיות חלק מהטוב האלוקי.²⁰

והנהגה ע"פ זאת הסכלות של הוללות הבטחון והולך תחת קיר נטוי, ע"פ הבנתו המשובשת בגדרי הבטחון, ואיך שהיא צריכה להיות מובנת רק כפי ערכה של הפעלתה על האדם לטובתו הזמנית והנצחית, יהי' לו למזכיר עון. כי תביא דעה זו המשובשת עמה כמה דעות רעות ומשובשות וההבנה הגסה הזאת תכחש על נקלה. והאדם ישוב על עקב מצב של שרירות לב וחסרון מוסר, כי עד ארגיעה לשון שקר, ורק יראת ד' הטהורה המובנת לאמתתה היא עומדת לעד.

כל הנושא הזה של ה'ביטחון' דומה מאוד ל'השתפכות הנפש', גם פה האדם עלול ליפול ל'שכלתנות יתירה'. הביטחון הוא תכונה רגשית ולא שכלית; הנפש נותנת לאדם תחושה של נורמליות, של וודאות. אבל אדם עלול להיות מחושבן; אם הוא מלא ביטחון, בשביל מה להשתדל. בדיוק כמו שתיארנו בתפילה, אם הכל מסודר בהנהגה אלוקית, אז למה להתפלל, מה יש לשנות. הרב אומר שגישה זו משובשת, 'מזכירה עון'.

אם העולם הרגשי נמצא במקום הנכון שלו; בדיוק כמו שהצורך בשפיכת הנפש לא מפריע בכלל לשינוי רצון, ככה הביטחון – תחושת הוודאות – לא מפריעה לאדם לפעול ולרצות. אלו תכונות של היסוד הרגשי, אם הרגש בנוי כמו שצריך האדם יכול להכיל מימדים שונים.

¹⁹ זה כבר לא שינוי רצון, זה חופש. הקב"ה נתן לאדם את היכולת לפעול ולעשות.

²⁰ לעיון נוסף, רבי ינאי, עין איה, שבת, פרק שני קצב-קצג.

רואים כאן שאצל הרב, הטבע הוא נקודת המפתח שמייחדת את עם ישראל, את יכולת החשיבה שלו. 'השתפכות הנפש' היא ביטוי של העולמות הטבעיים שלנו.

חתימה

בהמשך הרב מסביר מה זה 'המוסר דין לחברו'. נדלג על זה, כי זה לא הנושא שלנו כרגע.

נראה רק את הסיום, זה סיכום: אמנם האדם ראוי לו לשפוך שיחו לפני קונו, וכל אשר ירבה להתפלל ודאי תהי' פעולתו נכונה ושכרו אתו. אבל רק ע"י העירו את מדת רגשות לבכו וכוחות נפשו הטבעיים לכל צדדיהן, לפרש היטב את כל מחסוריו הרוחניים והגשמיים "כגמול עלי אמו כגמל עלי נפשי". וכל צדדי החיים המרובים יפרשו לפני השם יתברך החפץ בחיים, ולבקש ממנו ישע ועזר מקודש בלא התעמקות שכלית מופשטת, שאין לה מקום כאן, אז תהי' התפילה רצויה ומכשרת את האדם להמעלה הזאת שבשבילה יסד העליון ית' מדת התפילה בחקי הנפש ומשפטי התורה והמוסר. ואשר בשביל קיום המעלות הללו נוסדו חקי התקבלות התפילות בערכן לפי מעשיו של אדם ולפי הזמן, לך ד' עת רצון. ע"כ יהי מפי שברחמי, ושומע תפילה לפניו כל בשר יבא.